

Г.Ә. Шауенова

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: Gulzabira_72@mail.ru)*

Абай және сол тұстағы қазақ публицистикасы

Мақалада ұлы Абайдың өмірбаяны мен шығармашылық жолының алғаш баспасөз бетінде қалай жарық көргені туралы айтылды. Тоталитарлық жүйе кезіндегі Абайдың айналасындағы шәкірттері мен Абайды ұлықтаған ұрпақтарының тағдырлары жөнінде қысқаша мәлімет берілді. Абай мұрасынан бастау алған әдеби және публицистикалық дүниелер қарастырылды. Сол кездегі баспасөз бетіне шыққан мақалалардың ерекшеліктері сараланды. Абай мұрасынан нәр алып, қанаттанған Алаш қайраткерлері жайында сөз болды. Оқу-білім, ағарту жайында жазылған Халел Ғаббасовтың еңбегіне шолу жасалды. Ұлт санасына сілкініс әкелген «Сарыарқа» газеті жайлы баса айтылды.

Кілт сөздер: Абай, баспасөз, Алаш қайраткерлері, кеңестік дәуір, Абай-Пушкин, қазақ елінің руханияты, саяси хал-ахуал.

Ұлы даланың біртуар перзенті Абай туралы зерттеулер, тағы басқалар жарық көріп келеді. Абайтану ілімінің жолы, яғни туу, даму, қалыптасу кезені, біртегіс, еш кедергісіз бола қойған жоқ. Абай шығармашылығының, ойшылдығы мен таным көкжиегінің орасан зор кеңдігі, бәрінен бұрын, қазақ елін бодандықта ұстаған Ресей патшалығын және оның бірден-бір занды мұрагері болған кеңестік билікті айрықша үрейлендірді. Дала перзентінің зияткерлік және даналық өре-деңгейі бір ел ғана емес, тұтас әлем елдеріне өзгеше ренессанс әкелетіні анық болғандықтан, оның шығармаларын мейлінше бұғауда ұстау үдерісі біраз уақытты қамтиды.

Философия ілімінде «дәстүр» және «жаңашылдық» деген ұғымдар бар. Кез келген дәстүр, ең алдымен, жаңашылдық боп дүниеге келеді. Егер ол жаңа бір рухани шүйгіндікке жол ашып, барлық сала бойынша тың үрдіске алғышарттар жасаса, міндетті түрде дәстүр болып қалыптасады. Абай ұлылығы, өзге саланы айтпағанда, бір ғана қазақ публицистикасына, айтпақшы, бұл мәселе осы сала ғылымында терең зерттеле қоймағанын баса айтуға тиіспіз, орасан зор өрлеу үдерісін әкелді. Нақтыласақ:

а) Абай шығармашылығындағы тереңдік пен ойшылдық, философиялық, даналық сипаттарға;
ә) қазақ руханиятындағы бұрынғы тәуелсіздік аңсау идеясын жаңа уақыт аясында дамытуға;
б) ХХ ғасыр басындағы Алаш қайраткерлерінің ірілі-ұсақты публицистикалық, тағы басқа сипаттағы дүниелеріне, олардың биік зияткерлік деңгейде тууына алғышарттар жасады.

Абай дәуірінен соңғы уақытқа назар аударсақ, төмендегідей қоғамдық-әлеуметтік, тарихи, саяси жағдаяттардың қалыптасқанын көрер едік:

1. Егер әдебиет тарихтың айнасы екендігіне ден қойсақ, елдің азапты тарихы оның әдебиеті мен публицистикасында жарық көрді.

2. Қазақ жеріндегі Семейде азаттық идеясы жаңа ақпараттық кеңістіктің тууына мүмкіндік берді.

3. Абай данышпандығынан бастау алған әдеби және публицистикалық дүниелер оқу-білім, ағарту және өмірдің барлық салалары бойынша тәуелсіздік идеясымен ұштасып, қанатын кеңге жайды.

Отарлаудың қанды қасабы ерекше қарқынмен дамығанын, соның нәтижесінде құлдық психологияның туа бастағанын аңғарған Абайдың:

*Ел бұзылса, құрады шайтан өрмек,
Періште төменшіктеп, қайғы жемек.
Өзімнің иттігімнен болды демей,
Жеңді ғой деп шайтанға болды көмек, —*

деуі сол тұстағы нақты саяси хал-ахуалды көрсеткен [1; 47].

Абай мұрасынан айрықша нәр алып, қанаттанған, сөйтіп ұлттың тәуелсіздігіне орай, ғаламат іс тындырған Ә.Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, тағы басқалардың қатарына Халел Ғаббасов та жатады. Мәскеу университетін үздік бітіріп, елге оралған ол қазақ жеріндегі ұлы оқиғаларға

белсене араласады. 1917 жылы 21-28 шілде аралығында Орынборда өткен Жалпықазақ съезіне Семейден делегат болып қатысады. Съезде мемлекеттік билік, облыстардағы автономия ісі, халықтық милиция, земство, учредительное собрание сайлауына дайындық, депутаттар сайлау, Бүкілресейлік мұсылмандар кеңесіне қатысу, қазақ партиясын құру сияқты мәселелер қаралды. Осы мәселелердің оң шешім табуына Х. Ғаббасов айрықша еңбек сіңірді. 1918 ж. дүниеге келген «Сарыарқа» газетінің ашылуына, аяғымен нық тұруына үлес қосты, газет бетіндегі дүниелердің өз мәнінде жариялануына бағыт-бағдар сілтеп, өзі де талай публицистикалық мақалалар жазуы – бәрі де осынау тұлғаның еңбегіне бүгінгі күн биігінен баға беруге мүмкіндік туғызады. Х. Ғаббасов «Сарыарқаның» ұйымдастырушысы әрі редакторы болды, ұлт санасына сілкініс пен серпіліс әкелген ірі қайраткер болды. Егер осы айтылғанды нақты тұжырымдармен түйіндесек, XX ғасырдың біз сөз етіп отырған кезеңі Абай өнегесі, Абайдың ағартушылық ой-пікірлері, Абай мұрасы арқылы мықты рухани шүйгіндікке ұласты да, ұлт тәуелсіздігінің тарихына алтын әріптермен жазылды дер едік.

Алашорда үкіметі төрағасының орынбасары Х. Ғаббасов 1918 ж. 3 көкегінде кеңес үкіметі басшылығына төмендегідей жеделхат жолдайды: «Согласно Постановлению Общекиргизского съезда 5-13 декабря необходимо немедленно объявить территориально-национальную автономию «Алаш», в состав которой должны войти области Семипалатинская, Акмолинская, Тургайская, Уральская, Сыр-Дарьинская, Ферганская, Семиреченская, Букеевская Орда, Мангышлакский уезд Закаспийской области, Аму-Дарьинский отдел Сыр-Дарьинский области, киргизы Бийского, Славягородского, Змейногорского уездов» [2; 121]. Осы жеделхат мәтінінің өзі-ақ Ә. Бөкейханов бастаған қазақтың ұлы перзенттерінің нақты іс-әрекеті қандай дәрежеде болғанын аңғартса керек.

Қоғамдық, саяси нақты хал-ахуалды ақпарат көздерінен білудің маңызы зор. Абайдың ақын ізбасарлары және Алаш арыстары дегенде, олардың қазақ баспасөзі арқылы барша жұртқа жар салған публицистикалық еңбектерін баса айту парыз. Академик К.Нұрпейісовтің «Алаш һәм Алашорда» атты еңбегінде: «1913-1918 жылдардағы қазақ ұлттық баспасөзін танытатын «Қазақ» (Орынбор), «Сарыарқа» (Семей), «Бірлік туы» (Ташкент), «Алаш» (Ташкент), «Жас азамат» (Қызылжар) газеттері мен «Абай» журналы (Семей) беттеріндегі деректемелік материалдарсыз, Алаш қозғалысының пайда болуы мен нақтылы қызметін, Қазақстанның қоғамдық-саяси өмірінде алатын орнын тарихи шындыққа сай көрсету мүмкін емес. Бұл басылымдарда Алаштың қоғамдық қозғалыс болып қалыптасуы, оның саяси партия дәрежесіне көтерілуі, ұлттың саяси партия құрылған 1917 жылы шілдеде өткен Бірінші Бүкілқазақтық съезд Алаш автономиясын жариялап, Алашорда үкіметін құрған 1917 жылы желтоқсанда өткен Екінші Бүкілқазақтық съезд туралы түпнұсқалық маңызы бар деректер көптеп кездеседі», — деп жазуы да сондықтан [3; 128].

Х. Ғаббасовтың сол тұстағы атқарған саяси қызметі, таным, көзқарасы – бәрі де баспасөз бетінде жарияланып тұрды. 1918 ж. 28 қаңтарында «Сарыарқа» газетінде жарияланған «Алаш автономиясы» мақаласында: «Қазақ-қырғыздың уақытша үкіметі – «Алаш-Орда» Алаш қаласына келіп, Алаш автономиясын жариялағаннан кейін қазақ-қырғыз балалары бағынған үкіметімізді осы деп сеніп, ант беріп, басқа үкіметті танымай, өз үкіметінің әмірін екі қылмай орындауы керек. Жұрт жұмылуының белгісі осы», — деп жазады да, С. Торайғыровтың «Алаштың әнұраны» атты өлеңнен:

*Алаш туы астында
Күн сөнгенше сөнбейміз!
Енді ешкімнің Алашты
Қорлығына бермейміз!
Өлер жерден кеттік біз,
Бұл заманға жеттік біз,
Жасайды Алаш, өлмейміз,
Жасасын Алаш, жасасын! —*

деген жолдарды келтіреді [4]. Атақты Алаш қайраткері, Алашорда үкіметі төрағасының орынбасары Х. Ғаббасов ұлт жетекшілерінің ұйғарымымен 1918 ж. көктемде телеграф арқылы Сталинмен келіссөз жүргізеді. Бір ескеретін мәселе мынада: сәл кейінірек НКВД тергеушісіне тұтқын ретінде берген жауабындағы сөздеріне назар аударсақ, оның өмірлік ұстанымын, берік тұғырнамасын байқаймыз.

«Біз 1918 жылы көктемде жергілікті Кеңестер бөлімінің іс-әрекеттерін айыптап, Орталық үкіметке арыздар жіберген едік. Себебі олар барлық ұлттық мекемелерді жойып, зиялы қауым

өкілдеріне қарсы репрессиялық шараларды кең түрде қолданған еді. Міне, осы арыздарға байланысты Мәскеуден телеграф арқылы келіссөзге шақырылды. Бұл кезде Бөкейханов қуғыннан Семейде жасырынып жүргендіктен, оған көзге түсуге болмайтын болды. Сондықтан Қазақ комитеті (Бөкейханов та қатысты) келіссөздер жүргізуді маған тапсырды. Келіссөз барысында Сталинге жергілікті Кеңестердің қызметін айыптаған мәліметтерді растап, Кеңес өкіметінің ұлттардың өзін-өзі билеуі туралы декларациясына сәйкес тез арада сол идеяны жүзеге асыруын талап еттім.

Мен 14 пункттен тұратын талаптарды жеткіздім. Олар негізінен Совдеп таратқан қазақ мекемелерін қайта қалпына келтіру, Кеңес өкіметінің шеңберінде ұлттық автономия жариялау, тұтқындалған қазақ азаматтарын босату т.б.

Сталиннің жауабы бізден Кеңес өкіметін мойындауымыз қажет деген арнада болды. Егер біздің талаптарымыз мойындалса, автономия жариялау үшін Құрылтай жиналысын даярлауға кірісу керек деп ескертті. Одан әрі ол Орынборда өткен ІІ Жалпықазақ съезінің шешімдері Кеңес өкіметінің ұлттық саясатының шеңберіне толық сәйкес келеді деген пікірін білдірді. Сонымен бірге жолдас Сталин облыстық Кеңеске Құрылтай съезін даярлауға және тұтқындалған азаматтарды босатуға бұйрық беруге уәде етті.

Осы келіссөзден кейін Сталинге Кеңес өкіметін мойындайтынымызды білдіріп, ал Халел мен Жаһанша Досмұхамедовтерге Орталық үкіметте біздің өкіліміз болатыны жөнінде телеграф арқылы хабар жолдадық. Бұл телеграммалар Бөкейханов, Омаров, Мәрсеков, Ермеков, Сәрсенов және мен, Ғаббасов, қатысқан Кеңестен кейін жолданған еді. Бұл келіссөздерді Алашорда кеңесінің іс-шараларының бірі ретінде қарастыру керек», — деген жауабы көп нәрсені аңғартса керек [5].

Жалпы, Алашорда үкіметінің дүниеге келуіне, оның баянды болашағына түрлі басшылық қызмет атқарған Х. Ғаббасовтың сіңірген еңбегі зор. Осынау еңбегі үшін қуғын-сүргінді де бастан кешірді. Елбасына күн туған аласапыран, патшалық империяның ресми мұрагеріне айналған кеңестік Орталық биліктің шовинистік пиғылы, қазақ қауымының бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарып, тығыз бірлікте болмауы – бәрі де небір сойқан сұрапылдың, жаппай репрессияның мықтап орын алуына алғышарттар жасаған еді. Және осынау бір жанталасқа толы кезең кімнің дос, кімнің қас екенін айыруға мүмкіндік берді. Қалыптасқан ауыр хал туралы Х. Ғаббасов төмендегіше жазған-ды.

«27 февральдан бері, сырттағы 4 жылға айналған сұрапыл соғыстың, іштегі саяси партиялар тартысының зардабынан мемлекет толқындағы қайықтай қалтылдап, жан мұрынның ұшына келерлік төңкерілме неше күйге ұшырады» [6]. Сондай-ақ «Мемлекет күйі» атты осы мақаласында автор: «Бостандық күнінен бері саясат ауасы әр түрлі құбылып өзгеруде болды: кешегі бүгін жоқ, бүгінгі ертең болмасқа айналды. Сол өзгерістің ынғайына қарап, мемлекет арбасы да теңселіп, өмір жүзінде неше түрлі шимай салды» [6] деген тұжырым жасайды. Абай ұлылығын қараңыз. Ол: «Сократ хакімге у іштірген, Иван Густі отқа өртеген, Иса ғ.с. дарға асқан, Пайғамбарымызды түйенің жемтігіне көмген, ол кім? Ол – көп. Ендеше, көпте ақыл жоқ. Ебін тап та, жөнге сал» дегені баршаға мәлім. Абай көрегеннің «Единица кеткенде, не болады өңкей нөл» дегені де мәлім. Абай рухымен қанаттанған арыстар ел болашағына сенді, болашағынан күдер үзбеді, мына зұлым кеңестік империяның ерте ме, кеш пе тарих сахнасынан таятынына сенімді еді. Сол көп, ессіз тобыр өз соңына еруі үшін В.И. Лениннің бай мен кедей теңестіріледі, өктемдікке ұрынып, қаналғандар теңдікке қол жеткізеді деген ұранмен «Жер туралы декрет», «Бейбітшілік туралы декрет» сияқты құжаттарды әзірлеп, қол қойғаны мәлім. Сөйтіп, көптің сеніміне ие болды. Большевик көсемдерінен алаш қайраткерлерінің зияткерлік өре-деңгейі әлдеқайда жоғары еді. Олардан қауіптенген кеңестік билік иелері алашордашыларға әу басында рахымшылық жасады, оларды түрлі салаларды дамыту үшін ұтымды пайдалана білді. Ал көптің сеніміне кіріп, соңына ерте алатын халге жеткен соң Алашорда қайраткерлерін де, тіпті коммунистік идеяға жан-тәнімен берілгендердің көбін де құртып тынды. Жетпіс жылдан астам дәурен сүрген сол кеңестік империя, Абай және Алаш тұлғалары айтқандай, бір оқ атылмай-ақ жер жастанды. Көкірегі даңғыл, ғылыми-танымдық әлеуеті жоғары оқырман «Серке», «Қазақ», «Сарыарқа» сияқты газеттердің БАҚ құралы болуымен қатар, Алаш қайраткерлерінің күрескерлік, саяси мінбесі болғанын да аңғарады. Және көбіміз жетпіс жыл бойы табынған кеңестік билік, Коммунистік партияның түпкі мақсат-мүддесін сол зобалаң уақыттың аясында ғұмыр кешкен алашшыл тұлғалардың дөп басып айтқанына таң қаласың. Х. Ғаббасовтың «Сарыарқада» жарияланған «Мемлекет күйі», «Большевик бүлігі», «Күш бірлікте», «Алаш автономиясы», тағы басқа көлемді де терең тағылымды мақалалары газет бетінде жарияланған Алаштың басқа да ірі қайраткерлерінің еңбектерімен үндес болғанын баса айту керек. Екі жылдай ғана шығып тұрған газет қазақ санасында саясат, экономика, әдет-ғұрып, құқық, тарих, философия, мәдениет пен өнер, тағы

басқа салалар бойынша өшпес із қалдырды. 1918 ж. өктемдік саясаты «Сарыарқа» мен «Абайды» жапты. Сәл кейінірек «Сарыарқа» «Қазақ тілі» деген атпен шыға бастады. Х. Ғаббасов, Ә. Ермеков, тағы басқа алаш қайраткерлеріне С.Торайғыров «Таныстыру» атты поэмасын арнаса, М. Жұмабаев «Эпиграммалар» атты өлең жазды. С. Торайғыров шығармасында:

*Онан соң Ғаббасұлы Халел мырза,
Түрі емес, көрген адам сөзіне ырза.
Тап басар, әдісі көп артты ойлайтын,
Не аңқау, не болмаса емес қызба.*

*Жас жігіт университеттен оқып шыққан,
Халыққа қызмет парыз деп миына ұққан.
Алданбас, алыс болжар, алдан көрер,
Болса да оған мәлім жерге тыққан.*

*Айлаға қарай біліп айла құрғыш,
Табады қайдан болса, содан ілгіш.
Бір іске тура илан құруына
Дегуге болар Семейде осы білгіш, —*

деген жолдар бар [7; 302]. Бұл Х. Ғаббасовтай ұлт ардагерінің, Абайдың тәуелсіздік аңсаған ұлы идеясынан сусындаған, ірі саяси қайраткер, мықты публицист, қарымды ұйымдастырушы тұлғаға берілген шынайы баға еді. Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, Х. Ғаббасов (1930 ж. атылды), Ә. Ермеков, М. Дулатов және тағы басқа ұлы тұлғалар саяси репрессияның құрбанына айналса да, олардың ең ұлы қызметі халқының шынайы ұлы ғана емес, шын мәнінде құлы бола білген патриоттығында, ұлтшылдығында еді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Абай шығармаларының екі томдық толық жинағы. — 1-т. — Алматы: Жазушы, 2004. — 296 б.
- 2 Россия и Центральная Азия. 1905–1925 гг.: сб. документов / Авт.-сост. Д.Аманжолова. — Караганда: Изд-во КарГУ, 2005. — 598 с.
- 3 Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда / К. Нұрпейісов. — Алматы: Ататек, 1995. — 243 б.
- 4 Ғаббасұлы Х. Алаш автономиясы / Х. Ғаббасұлы // Сарыарқа. — 1918. — 28 қаңт.
- 5 Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитетінің мұрағаты. — 1494-іс. — 315–316-п.
- 6 Ғаббасов Х. Мемлекет күйі / Х. Ғаббасов // Сарыарқа. — 1917. — 25 қараша.
- 7 Торайғыров С. Екі томдық шығармалар жинағы. — 1-т. / С. Торайғыров. — Алматы: Алаш, 1993. — 280 б.

Г.Ә. Шауенова

Абай и публицистика его времени

Статья посвящена обзору первых публикаций о творческом наследии Абая и творческом пути великого поэта. Автором приведены краткие сведения о судьбе учеников поэта, первых исследователей и последователей творчества Абая, живших во время тоталитарного режима. Рассмотрены литературные и публицистические труды, описывающие творчество Абая Кунанбаева. Проанализированы опубликованные в первой четверти XX века статьи об Абая. Изучено влияние, оказанное поэзией Абая, на лидеров Алаш Орды. В статье приведены ссылки на работы Халела Ғаббасова, посвященные роли знания и просвещения, а также на материалы газеты «Сарыарқа», которая также внесла огромный вклад в дело просвещения казахского народа.

Ключевые слова: Абай, публикация, алашординцы, советская эпоха, Абай–Пушкин, духовный мир казахов, политическая обстановка.

G.A. Shauenova

Abai and the journalism of his time

The article tells about the first publications about the great poet Abai and about his creative path. Gives brief information about the fate of his students and followers, who respected his work during the totalitarian regime. Literary and journalistic works that originate from Abai's heritage were observed in this publication. The published articles that were going out at that time are analyzed. Also, brief information is provided about the leaders of the Alash-Horde, inspired by Abai's legacy. A review of Khalil Gabbasov's works on knowledge and enlightenment is given. The newspaper «Saryarka» is considered, which brought to the Kazakh people an innovation in the consciousness and culture of the nation.

Keywords: Abai, publication, Alash-Horde, Soviet era, Abai–Pushkin, spiritual world of the cossacks, political situation.

References

- 1 Abai shyharmalarynyn eki tomdyk tolyk zhinahy [Complete collection of Abay's works in two volumes]. (2004, Vols 1–2. Vol. 1, 296 p.) Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 2 Amanzholova, D. (2005). *Rossiia i Tsentralnaia Aziia. 1905–1925 hh. [Russia and Central Asia. 1905–1925 yy]*. Karaganda: KarHU [in Russian].
- 3 Nurpeisov, K. (1995). *Alash ham Alashorda [Alash and Alash-Orda]*. Almaty: Atatek [in Kazakh].
- 4 Gabbasuly, H. (1918). Alash avtonomiiasy [Alash autonomy]. *Saryarka*. January, 28 [in Kazakh].
- 5 Kazakstan Respublikasy Ulttyk Kauipsizdik Komitetinin murahaty [Archive of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan]. (Affair 1494. Places 315–316) [in Kazakh].
- 6 Gabbasov, H. (1917). Memleket kyii [State of the state]. *Saryarka*. November, 25) [in Kazakh].
- 7 Toraignurov, S. (1993). *Eki tomdyk shyharmalar zhinahy [A two-volume collection of works]*. Almaty: Alash (Vols 1–2. Vol. 1, 280 p.) [in Kazakh].